

S.M.Qənizadənin maarifçi konsepsiyası və islam dünyagörüşü

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

I HİSSƏ S.M.Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” dilogiyası

I yazı
“Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”
dilogiyası tədqiqatçıların
nəzər nöqtəsində

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçi realizminin tarixində son mərhələdir. Bu mərhələnin əsas nümayəndələrindən biri Sultan Məcid Qənizadədir. Onun bədii yaradıcılığı sözü gedən mərhələnin maarifçi realist nəsrinin estetik prinsiplərinin müəyyənlişməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

S.M.Qənizadənin “Məktubi-Şeyda bəy Şirvani”, “Allah xofu” və “Qurban bayramı” kimi orijinal bədii əsərləri milli nəsrimizin janr baxımından da irəliyə doğru hərəkətinə ciddi təkan vermişdir. F.Köçərli S.M.Qənizadənin yaradıcılıq yolunu ümumiləşdirən yığcam məqaləsində “Məktubati-Şeydabəy Şirvani” əsərinə görə onu “iqtidarlı bir ədib” kimi dəyərləndirmişdir.

20-30-cu illər tənqidinin Ə.Nazim, Ə.Abid, H.Zeynallı kimi nümayəndələri də S.M.Qənizadənin yaradıcılığı haqqında müəyyən mülahizələr söyləmiş, onun pedaqoji fəaliyyətini, əsərlərindəki didaktik pafosu, dramaturgiya, bədii nəsr sahəsindəki xidmətlərini xüsusi qeyd etmişlər.

40-cı illərdə ədəbi tənqid onun adını “maarifçi realistlərin görkəmli nümayəndələri” sırasında çəkir. Mir Cəlal “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)” adlı doktorluq dissertasiyasında yazırdı: “Maarifçi realistlərin görkəmli nümayəndələrindən Süleyman Sani Axundovu, Abdulla Şaiq Talıbzadəni, Sultanməcid Qənizadəni, İbrahim bəy Musabəyovu, Rəşid bəy Əfəndiyevi, Mirzə Məhəmməd Axundovu göstərmək olar” (Bax: Mir Cəlal. Azərbaycan ədəbi məktəbləri(1905-1917). Bakı. Ziya-Nurlan, 2004,s.318).

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Mir Cəlalin 1945-ci ildə yazılmış tədqiqatında “maarifçi-didaktik yazıçılar” bölməsində onun adının ancaq icmal məqaləsində təmsil olunması, 1960-cı ildə çap olunan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə (II cild) ancaq “maarifpərvər realistlər cərgəsi”ndə adının çəkilməsi ilə kifayətlənməsinin sə-

bəbini tərcümeyi-halının və yaradıcılıq yolunun yetərinə öyrənilməməsi ilə izah etmək olar.

S.M.Qənizadə haqqında sonrakı dövr tədqiqatlarında bu məsələyə aydınlıq gətirilmişdir: “S.M.Qənizadənin Azərbaycanda populyarlaşdırılması, onun ədəbi-bədii irsinin nəşri, tədqiqi və təbliği sahəsində əsas işlər yalnız altmışıncı illərdən sonra görülmüşdür. Bu sahədə filologiya elmləri doktoru, professor Abbas Zamanovun fəaliyyəti xüsusilə təqdirəlayiqdir. A.Zamanov S.M.Qənizadə haqqında dövrü mətbuatda bir sıra dolğun mündəricəli yazılar çap etdirmiş, ilk dəfə onun “Seçilmiş əsərləri”ni tərtib edib, geniş müqəddimə və kommentariya ilə Azərnəşrdə çapdan buraxdırmışdır” (Məmmədov X.Sultan Məcid Qənizadə. Bakı. Yazıçı,1983, s.10).

Sonrakı onilliklərdə S.M.Qənizadənin yaradıcılığına maraq artmış, Q.Xəlilov, F.Hüseynov, Ə.Məmmədov, N.Vəlixanov, X.Məmmədov, A.Məmmədov, B.Əhmədov, Y.Babayev və b. alimlər onun irsini araşdırmışlar. A.Zamanovdan sonra S.M.Qənizadə irsinin ən ardıcıl tədqiqatçısı professor X.Məmmədov olmuşdur. Onun sistemli araşdırmaları “Sultan Məcid Qənizadə” monoqrafiyasının çapı ilə nəticələnmişdir. Monoqrafiya çoxsaylı arxiv materiallarına istinadla yazılmış və nəticədə S.M.Qənizadənin həyatı və yaradıcılıq yolu haqqında həqiqi mənada “yeni söz” kimi meydana çıxmışdır.

80-ci illərdən başlayaraq S.M.Qənizadə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçi realizminin görkəmli nümayəndələri sırasında yer almış, araşdırılmış və öyrənilmişdir.

Ədəbiyyat tariximizdə S.M.Qənizadənin yaradıcılığı, eyni zamanda, bədii nəsr janrlarının, xüsusən romanın və hekayənin inkişafına göstərdiyi təkan baxımından da təhlil predmetinə çevrilmişdir. Lakin S.M.Qənizadə haqqında tədqiqatların böyük əksəriyyəti sovet ideologiyası mövqeyindən aparıldığı üçün, onun yaradıcılığının müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığı düşüncəsi ilə qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaranır.

Ədəbiyyatşünaslığımızda S.M.Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” əsəri daha çox təhlil predmetinə çevrilmiş, lakin istər maarifçi realizmin estetikası baxımından, istərsə də roman janrının nümunəsi kimi əsərin ideya-estetik keyfiyyətləri tam açılmamış, əsasən müəllifin maarifçi görüşlərinə diqqət yetirilmişdir.

“Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” “Müəllimlərin iftixarı” və “Gəlinlər həməyli” adlı hissələrdən ibarət roman-dilogiyadır.

Tədqiqatlarda əsərin diolojiya kimi yazılması təsdiq olunsada, birinci və ikinci hissələrin janr təmayülünə fərqli müstəvidə yanaşılır. F.Hüseynov yazır: “S.M.Qənizadənin məşhur orijinal əsəri “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” ümumi başlığı altında yazdığı “Müəllimlərin iftixarı” və “Gəlinlər həməyli” romanıdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk diolojiya sayılan bu əsərin birinci hissəsini (“Müəllimlərin iftixarı”) bir növ didaktik traktat da adlandırmaq olar. “Gəlinlər həməyli” bitkin realist romandır” (Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. Maarif, 1982, s.285).

X.Məmmədov da əsərin birinci və

ikinci hissələrinin “janr xüsusiyyətlərinə görə də bir-birindən fərqlənməsi” fikrini müdafiə mövqeyində dayanmış, birinci hissəni “pedaqoji traktat səpgisində publisist hekayə”, ikinci hissəni isə “mənsur şeir şəklində yazılmış roman” hesab etmişdir (Göstərilən əsəri. s.116).

Göründüyü kimi, “Müəllimlərin iftixarı”nın müəllif mövqeyinin bədii-estetik ifadəsi olması fikri birmənalı qarşılanmır, əsərə daha çox “pedaqoji traktat” kimi yanaşmaq meyləli önə keçir. Bu yanaşmalar, nəticə etibarilə, dilogiyanın ideya-bədii mükəmməliyini şübhə altına alır. Çünki birinci hissəni mövzuya verilən bədii həlldən sərf-nəzər edir, yazıçı qayəsini estetik ifadəsini arxa plana keçirir. Buna görə də tədqiqatlarda “Müəllimlərin iftixarı” bədii əsər kimi yox, “pedaqoji traktat” kimi təhlil edilir. Birinci hissəyə bu mövqedən

baxış prinsip etibarilə, ikinci hissəni də ideya-bədii mükəmməliyində təhlil imkanını zəiflədir.

Olsun ki, tədqiqatçıların əsərə məhz bu cür yanaşmasında müəllifin sonrakı bir qeydi də istiqamətləndirici rol oynamışdır: “Şeyda bəyin bu cüv məktubati eşq dövrəsində dolanıban məcazi yol ilə başa gəldiyinə görə, oxuculardan rica olunur ki, məktubatın həzliyyat tərəflərinin iğmaz edib ciddən söylənmiş mətləblərini nəzərə alalar”.

Düşünürük ki, müəllifin bu qeydi əsəri yazıçı-sənətkar kimi yazıb, oxuculara pedaqoq-maarifçi stixiyası ilə təqdim etməsi ilə bağlıdır. Çünki tədqiqatçılar da qəbul edir ki, “bu hissələrdən hər birinin öz mövzusu, fabulası, süjet xətti və kompozisiyası vardır”(X.Məmmədov. Göstərilən əsəri. s.115). Bu qənaətin özü də birinci hissədən “pedaqoji” və yaxud “didaktik” traktat kimi yox, məhz romanın “birinci hissə”si kimi danışmağın düzgünlüyünü işarələyir.

Dünya ədəbiyyatında XIX əsrdən başlayaraq romanın bir janr kimi sosiallaşmaya meyləli elmi həqiqətdir. Məhz bu zamandan roman üçün başlıca şərt sosial həyatın tərcümanı kimi çıxış etməsi olmuşdur. Bu isə romana gətirilən hadisələrin və qəhrəmanların sosial təbiətini və məzmununu önə çəkməyi zəruri edir. S.M.Qənizadə də XIX əsərin sonunun hadisələrini sosial prizmadan təhlil obyektinə çevirir və eyni zamanda, hər iki hissə üçün ortaq olan qəhrəmanı Şeyda bəyin və hər iki hissənin digər surətlərinin sosial varlığına nüfuz etməyi bacarır.

Lakin məsələnin başqa tərəfi də var. Əgər həqiqi bədii əsər üçün ən

əsas şərt “insanda insanı kəşf etmək”dirsə, onda qəhrəmanın ancaq sosial təbiətinin təsviri yazıçıya uğur qazandıra bilməz. Bu, klassizmde olduğu kimi, hazır ideyaların daşıyıcısı olan rezenyor obrazların yaranması ilə nəticələnər. XIX əsrdə klassizm ədəbiyyatda keçilmiş mərhələ idi. Klassizmdən sonrakı dövr ədəbiyyatının qarşısında həyatı canlı obrazlarla təqdim etmək tələbi dayanır. S.M.Qənizadə də doğru olaraq, bu yolla getmişdir. Onun, təbii ki, müəyyən qədər təvazökarlıqla romanın “həzliyyat tərəfləri” adlandırdığı hissələr məhz dövr hadisələrinin həyatiliyini və qəhrəmanların canlı, təbii obrazlar kimi meydana çıxmasını şərtləndirir. Demək, “insanda insan kəşf etmək” tələbi S.M.Qənizadənin romanında insanı həm təbii, həm də sosial varlıq kimi inikas şəklində meydana çıxır. Buna görə də, “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” əsərini həm “eşq dairəsində dolanan” hissələrin - “həzliyyat tərəfləri”nin, həm də “ciddən söylənmiş mətləblər”in sintezində dərk və qiymətləndirmək zərurəti yaranır. Əsəri məhz bu kontekstlərin üzvlüyündə həqiqi roman - “silsiləli nəsrin ilk, ən yaxşı nümunəsi kimi” (X.Məmmədov) qavramaq mümkündür.

Romanın ikinci hissəsinin - “Gəlinlər həməyli”nin oxucunu öz ardınca apara bilən, son dərəcə maraqlı süjet xəttinə malik olmasını, demək olar ki, əksər tədqiqatçılar etiraf etmişlər. Hərgah ki, elmi təhlillərin ağırlığı bu hissədə də Şeyda bəyin sosial istiqamətli düşüncələrinin açılmasına istiqamətlənmiş, süjetin “son dərəcə maraqlılığı”ni təmin edən cəhətlərdən ancaq köməkçi vasitə kimi bəhs olunmuşdur. Təhlilin bu istiqamətdə aparılması əsərin bütövlükdə və o cümlədən “Gəlinlər həməyli”nin mükəmməl roman strukturunda yazılmasına şübhəli baxışlara da yol açmışdır. A.Zamanovun aşağıdakı qənaəti “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” dilogiyasını ideya-estetik xüsusiyyətlərin üzvi vəhdətində dərk etməyə çətinlik çəkməsindən doğmuşdur:

“Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” romanı üslubi etibarilə gündəlik qeydlər şəklində yazılmış ictimai-əxlaqi risalə və yaxud əxlaqi manifest təsiri bağışlayır” (Zamanov A. Əməl dostları. s.142). Dilogiyanı və ümumiyyətlə, S.M.Qənizadənin bədii yaradıcılığını təhlil edərkən tədqiqatçılar maarifçi-pedaqoq S.M.Qənizadə ilə maarifçi-yazıçı S.M.Qənizadəni ayırmağa çətinlik çəkmiş, əsərə münasibətdə daha çox onun maarifçilik fəaliyyətini, publisistik məqalələrindəki düşüncələrini və əsərdə əksini tapan maarifçi ideyalarını başlanğıc nöqtəsi kimi almış, sonra da bu sərhədin dairəsindən çıxma bilməmişlər. S.M.Qənizadənin “ədəbiyyata müəllim gözü ilə baxması”na, ədəbiyyatı “qüvvətli tərbiyə vasitəsi” hesab etməsi, “bədii yaradıcılığında ancaq didaktik məqsədlər güdməsi”nə dair formalaşan fikirlər (Zamanov A. Göstərilən əsəri. s.135-136) romanı da qiymətləndirmənin ilkin meyarına çevrilmiş, sonrakı tədqiqatlarda da bu önənə davam etdirilmişdir.